

I. ÚVOD

Předmětem našeho zkoumání jsou frazeologické jazykové prostředky ve dvou vybraných prozaických dílech moderní srbské literatury a jejich ekvivalenty v českých a bulharských překladech těchto próz. Používání frazémů bylo vždy symbolem většího či menšího emocionálního zaujetí mluvčího. Z toho důvodu bývají tyto expresivní výrazy vítaným prostředkem k jazykové aktualizaci díla nebo k charakterizaci literárních postav (vzpomeňme tu pro ilustraci třeba mluvu tety Kateřiny v Jirotkově Saturninovi plnou přísloví a pořekadel). Vzhledem ke specifické funkci frazémů v literárním textu bude jistě zajímavé sledovat, jak se při překládání děl do jiných jazyků daří zachovávat poetiku nesenou v původním textu často právě frazémy.

Zvolená srbská literární díla patří bezesporu k vrcholům současné literatury tvořené v jihoslovanském, potažmo balkánském prostředí – jedná se o román Iva ANDRIĆE **Most na Drině** (srb. На Дрини ћуприја / Na Drini ćuprija) z roku 1945 a o román-lexikon Milorada PAVIĆE **Chazarský slovník** (srb. Хазарски речник / Hazarski rečnik) z roku 1984. Obě díla vznikla v nesouměřitelných společensko-politických podmínkách – Ivo Andrić psal svůj román během druhé světové války a první vydání tak spadá do období zrodu federalizovaného jugoslávského státu řízeného ovšem hlavním představitelem úspěšného celojugoslávského protifašistického odboje Josipem BROZEM TITEM (1892–1980) a jeho soudruhy z Komunistické strany Jugoslávie (od 1952 Svazu komunistů Jugoslávie), tedy do období likvidace monarchie a vzniku Federativní lidové republiky Jugoslávie. Román Milorada Paviće naproti tomu vznikl v období po Titově smrti, tedy v poslední dekádě existence Socialistické federativní republiky Jugoslávie a vlastně i celého komunistického bloku. Postmoderní encyklopedický a kvazivědecký charakter jeho Chazarského slovníku výrazně kontrastuje s tradičním kronikářsky popisným narativem Mostu na Drině.

České překlady uvedených děl pořídily Milada NEDVĚDOVÁ (*1950, Most na Drině) a Stanislava SÝKOROVÁ (*1945, Chazarský slovník). Jejich bulharské překlady jsou dílem Lilije KACKOVOVÉ (*19??, † před 1995,² Most na Drině), resp. Christiany VASILEVOVÉ (*1928, Chazarský slovník). Bulharské překlady jsme zařadili proto, aby nám pomohly vytvořit plastičtější obraz balkánské frazeologie a idiomatiky a zároveň umožnily srovnání většího množství translatických postupů a řešení.

Cílem našeho zkoumání je:

- Roztřídit získané frazémy do skupin podle frazeotvorné báze a zjistit, 1. které skupiny jsou zastoupeny hojněji a které naopak slaběji, 2. pravděpodobné příčiny získaných výsledků.
- Analyzovat získané frazémy z hlediska lexikálně sémantického (syntaktické a morfologické povahy frazémů si budeme všimnout jen v nejnútnejší míře, a to zejména tam, kde má tento faktor nějaký vliv na idiomatický význam zkoumané jednotky, ale také v případech, kdy formální stránka frazému přináší nějaký zajímavý materiál pro vzájemnou kontrastivní analýzu tří slovanských jazyků), pokusit se objasnit jejich původ a motivaci, zjistit míru aktualizace v protikladu k ustálenosti.
- Analyzovat české a bulharské překladové ekvivalenty excerpovaných srbských frazémů, zjistit míru jejich formální a sémantické identity nebo odlišnosti, všimnout si u nich případných sémantických nebo stylistických posunů vzhledem k sémantice a stylistické charakteristice originálních frazeologických jednotek; prozkoumat též důvody, proč byly některé srbské frazémy přeloženy neidiomaticky anebo nebyly přeloženy vůbec (byly v překladu vynechány). Zjistit motivaci případného nevhodného překladu (ať už z hlediska komponentového složení frazému nebo jeho sémantiky).

Excerpování materiálu bylo provedeno na základě srovnání zvoleného originálního srbského díla Iva Andriće a Milorada Paviće s jejich českými a bulharskými překlady. Z excerpt byly do monografie zařazeny především kolokační a propoziční frazémy, jež se vyznačují dostatečnou mírou obraznosti a expresivity. Na minimum jsme omezili zařazení frazeologizovaných verbonominálních slovních spojení a také frazémů tvořených synsémantickými komponenty (tzv. subfrazémů – zejména pro jejich sémantickou prázdnotu). Celkový počet jednotek zpracovaných v této publikaci tak činí 585.

Jako **metoda** práce byla zvolena analýza jednotlivých dokladů z originálních a překladových textů a komparace překladových ekvivalentů s jejich originálními předlohami. Na základě této konfrontace byla hledána pravděpodobná motivace, která mohla překladatele vést k danému řešení překladu. Doklady – excerpované

2 Údaje o narození a úmrtí se nám v tomto případě přes maximální snahu bohužel nepodařilo zjistit.

frazeologické jednotky – byly porovnány také se zněním ve stěžejních frazeologických slovnících: invarianty srbských frazémů jsme porovnávali s **Frazeologickým slovníkem srbochorvatského jazyka**³, v některých případech jsme však nově použili i **Frazeologický slovník srbského jazyka**⁴. Invarianty českých frazémů jsme prověřovali ve třísvazkovém **Slovníku české frazeologie a idiomatiky**, který se dočkal svého kompletního druhého doplněného vydání v roce 2009 – rozšířený navíc o poslední avizovaný svazek přinášející frazémy s větou strukturou.⁵ Konečně pro zjištění nebo porovnání invariantní podoby bulharských frazémů byl pro nás směrodatný dvousvazkový **Frazeologický slovník bulharského jazyka**⁶. Sekundárně jsme sáhli rovněž po dalších významných frazeografických příručkách, které od doby vzniku původní disertační práce vznikly v českém, srbském, bulharském, ale třeba i chorvatském prostředí.⁷ Další odborné příručky, studie, slovníky apod., které nám při práci posloužily, jsou uvedeny v seznamu literatury na konci práce. Pokud frazeologický slovník (popř. jiný zdroj) frazém obsahuje, uvádíme tuto skutečnost v naší práci. U významnějších nebo pozoruhodnějších frazémů uvádíme k jejich českému, bulharskému a srbskému znění též cizojazyčné ekvivalenty – slovenský, slovinský, ruský, německý, anglický a francouzský (nemusejí však být nutně přítomny pokaždé všechny). Vycházíme přitom zejména z údajů Slovníku české frazeologie a idiomatiky (ruský, německý, anglický a francouzský ekvivalent), Chorvatsko-česko-slovenského frazeologického slovníku (slovenský ekvivalent) a Chorvatsko-slovinského frazeologického slovníku (slovinský ekvivalent).

Získaný doklad zpracováváme tak, že frazém převádíme do jeho základní (gramaticky neutrální, invariantní, „slovníkové“) podoby. Tento postup je nutný mj. proto, abychom mohli s frazémem libovolně manipulovat, a také z toho důvodu, že řada frazémů bývá v textu „rozptýlena“ po celé větě (nebo i několika větách) a jejich podoba je proto značně nepřehledná. Tím také odůvodňujeme to, že mnoho fakultativních komponentů, vyplňujících v daných případech jen příslušnou valenci, neuvádíme

3 MATEŠIĆ, Josip: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga 1982.

4 ОТАШЕВИЋ, Борђе: *Фраzeолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј 2012.

5 ČERMÁK, František, HRONEK, Jiří, MACHAČ, Jaroslav (hl. red.): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1. Přirovnání; 2. Výrazy neslovesné; 3. Výrazy slovesné*. Voznice: Leda 2009 (1. vyd. P–1983; VN–1988; VS–1994); ČERMÁK, František (hl. red.): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 4. Výrazy větne*. Voznice: Leda 2009.

6 НИЧЕВА, Кети – СПАСОВА-МИХАЙЛОВА, Сийка – ЧОЛАКОВА, Кристалина: *Фраzeологичен речник на българския език. Том първи А–Н; Том втори О–Я*. София: Издателство на Българската академия на науките 1974; 1975.

7 MENAC, Antica – FINK ARSOVSKI, Željka – VENTURIN, Radomir: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Ljevak 2014; FINK ARSOVSKI, Željka et al.: *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjižgra 2006; MENAC, Antica – SESAR, Dubravka – KUCHAR, Renata: *Hrvatsko-česko-slovački frazeološki rječnik s indeksom českých i slovačských frazema*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1998; MENAC, Antica – ROJS, Jurij: *Hrvatsko-slovenski frazeološki rječnik*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1992; НИЧЕВА, Мира: *Фраzeологичен речник на българския език*. Пловдив: Хермес 2002 aj.

a na jejich místě používáme obecné pronominální vyjádření příslušné valence. Protože sledujeme frazémy především z hlediska jejich významu, je pro nás velmi často důležitý kontext, který proto v analýze mnoha jednotlivých frazémů uvádíme.

Naše práce je rozdělena do devíti hlavních kapitol: *II. Z teorie frazému a idiomu; III. Z teorie překladu; IV. Frazeeotvorná báze „člověk, lidské tělo“; V. Frazeeotvorná báze „fauna“; VI. Frazeeotvorná báze „flóra“; VII. Frazeeotvorná báze „neživá příroda“; VIII. Frazeeotvorná báze „mytologie, nadpřirozeno“; IX. Frazeeologické jednotky s jinou frazeotvornouází I. (s klíčovým komponentem abstraktním); X. Frazeeologické jednotky s jinou frazeotvornouází II. (s klíčovým komponentem konkrétním a z oblasti her, závodů, soutěží).*

V prvních dvou kapitolách (zaměřených na teorii) se snažíme popsat situaci na poli bádání v oblasti specifických filologických disciplín – frazeologie a translatologie. Tyto disciplíny zasahují nejen do oborů jazykovědných a literárněvědných, ale i do oborů pomezních: frazeologie zasahuje etnologii, folkloristiku, historii, sociologii, psychologii aj. Translatologie náleží jak do lingvistiky, tak do literární vědy a překládání samo je specifickou formou tvůrčí činnosti. Z relativní mladosti frazeologie a z nejednoznačnosti pohledů na předmět jejího zkoumání plynou vážné problémy při pokusech vytvořit jednotnou a přesnou vědeckou terminologii, což se projevuje obzvláště při porovnávání přístupů různých národních teorií a škol.

Dalších sedm kapitol se již týká vlastního výzkumu. V každé kapitole se snažíme co nejvýstižněji charakterizovat jak jednotlivé originálové frazémy, tak i jejich české a bulharské překlady. Pro rozdělení do skupin na základě frazeotvornýchází⁸ jsme se rozhodli především z toho důvodu, že naše práce zkoumá frazémy primárně v jejich významové funkci a ta je z velké části motivována původní sémantikou tzv. klíčového komponentu frazému⁹. Frazémy rozdělujeme do příslušných skupin právě na základě klíčového komponentu, kterým bývá většinou sémanticky relevantní výraz – v našem výběru nejčastěji substantivum, řidčeji adjektivum nebo jiný slovní druh. Jestliže lze v některém frazému identifikovat více než jeden klíčový komponent, posuzujeme jeho zařazení individuálně.

Na konci každé z kapitol IV. až X. a rovněž na konci celé práce (jako součást závěrečného vyhodnocení – kap. XI.) jsou připojeny **statistické tabulky**, popř. jiná přehledná grafická vyobrazení. Do tabulek jsou vloženy všechny analyzované frazeologické jednotky a jejich překladové ekvivalenty (první tři sloupce). Ve čtvrtém sloupci je uveden poměr koeficientů identity (v pořadí srbský originál / konstantní hodnota 1/ – český překlad – bulharský překlad), v pátém sloupci jsou poznačeny různé typy zaznamenaných aktualizací (autorská aktualizace „aut.“, sémantický posun „sém“, stylistický posun „expr, rým, rytmus“ – přidané znaménko „+“ nebo „-“ odkazuje na zvýšení nebo naopak snížení či ztrátu expresi-

8 Frazeeotvornouází představuje lexikální základ, z něhož je frazém utvořený (FRAZTERM 1995: 54).

9 Klíčový komponent, nebo též klíčové slovo je „[c]entrální člen jednotky, který určuje konštrukčný ráz celej jednotky (=konštrukčne klíčové slovo), alebo je základnou zložkou významu frazémy (=sémanticky klíčové slovo)“ (FRAZTERM 1995: 71).

vity), v šestém sloupci je prostor pro poznámku v případě nevhodného překladu. U aktualizací a nevhodného překladu je jazyk překladového řešení, kterého se hodnocení týká, signalizován zkratkou „Čes.“ (tj. čeština) nebo „Bulh.“ (tj. bulharština). Barevné řešení tabulek bylo zvoleno kvůli snadnější orientaci – srbské originálové frazémy jsou ve sloupci laděném do modra, české ekvivalenty ve sloupci laděném do červena a bulharské ekvivalenty ve sloupci laděném do zelena. Střídání tmavšího a světlejšího odstínu odráží klasifikační úrovně nižšího stupně, pokud takové daná frazeotvorná báze má.

Poslední řádek obsahuje tyto údaje: **1. celkový počet jednotek dané skupiny** (údaj se opakuje pod každou jazykovou mutací, u srbského originálu je ještě navíc uveden počet jednotek z Andrićova románu /naznačeno zkratkou IA/ a počet jednotek z Pavićova románu /naznačeno zkratkou MP/); **2. zprůměrovaná hodnota koeficientů identičnosti ve vzájemném poměru**; hodnotou 1 klasifikujeme *identický* překladový ekvivalent, hodnotou 2 *téměř identický*, hodnotou 3 *zčásti identický*, hodnotou 4 *neidentický* a hodnotou 5 *nefrazeologický* překlad (podrobněji o motivaci zvolené klasifikace viz tato práce, s. 57 až 60). Srbské originálové frazémy mají formálně přidělenou konstantní hodnotu 1. Průměrnou hodnotu u každého ze zkoumaných jazyků překladu získáme součtem hodnot jednotlivých frazémů v rámci příslušné skupiny a vydělením výsledného čísla počtem jednotek dané skupiny. Tím získáme hodnotu, která reprezentuje tzv. koeficient identičnosti pro danou skupinu (frazeotvornou bázi). Barevné odlišení hodnot v některých shrnutích (u frazeotvorných bází se složitější strukturou) a v závěrečných tabulkách bylo zvoleno proto, aby opticky vynikly údaje s nejvyšší hodnotou (červeně), resp. údaje s nejnižší hodnotou (modře). **3. počet zjištěných autorských aktualizací** (uvedeno explicitně) a počet stylistických a/nebo sémantických posunů. Druhá a třetí položka je uvedena ve formě $a/b : c/d$, kde a znamená počet posunů v českém překladu Andrićova románu, b počet posunů v českém překladu Pavićova románu, c počet posunů v bulharském překladu Andrićova románu a d počet posunů v bulharském překladu Pavićova románu. **4. počet zjištěných nevhodných překladů** – systém je týž jako v bodě 3, údaje přirozeně označují počet identifikovaných nevhodných překladů.

Poznámka k užívání cyrilice: tento grafický systém užívá z našich jazyků bulharština jako výhradní, srbsština užívá kromě cyrilice i latinku. Abychom sjednotili úzus především u srbského jazyka, rozhodli jsme se používat pro jeho záznam výhradně cyrilice. Činíme tak i v případě, že původní (citované) srbské dílo bylo napsáno latinkou (což je případ i konkrétního vydání Chazarského slovníku, které nám k excerptci frazeologického materiálu posloužilo). Druhým momentem, kdy jsme se rozhodli pro transliteraci z latinky do cyrilice, byly příklady z Matešićova *Frazeologického slovníku srbochorvatského jazyka*. Ten sice vznikl v chorvatském prostředí, ve své době však reprezentoval celý srbochorvatský jazykový prostor. V rámci sjednocení úzu tedy i příklady z něho brané chápeme s ohledem na charakter naší práce jako srbské, a tudíž podléhající odpovídající transliteraci (výjimku tvoří

citované frazémy, které jsou svou lexikální stavbou evidentně chorvatské /obsahují např. chorv. komponent *križ*, nikoliv srb. *krst*/ – ty ponecháváme v latině a nakládáme s nimi jako s příklady z chorvatštiny). V originální cyrilici ponecháváme též citovanou ruskojazyčnou odbornou literaturu. V dílčích shrnutích i v závěrečném vyhodnocení ovšem používáme již výhradně latinky, a to jak pro zápis srbských, tak i bulharských příkladů – je to proto, abychom materiál v těchto shrnujících částech textu vizuálně sjednotili, a orientaci v něm tak co nejvíce zjednodušili.

Poznámka k užívání různých typů písma: v praktické části používáme systematicky kvůli lepší přehlednosti čtyři způsoby záznamu frazeologických jednotek – excerpované frazémy (převedené do invariantu, je-li to možné) jsou zaznamenávány tučným písmem; jejich podoby zachycené slovníky, pokud se liší různým stupněm variantnosti (tj. pokud nejsou zcela totožné s excerpovanými jednotkami), zaznamenáváme tučnou kurzívou; jiné frazémy, přehled jinojazyčných ekvivalentů nebo jakýkoliv jiný jazykový materiál zaznamenáváme kurzívou; úryvky z románu, tj. ukázky kontextu určitého analyzovaného frazému jsou vyvedeny rovněž kurzívou, samotný frazém je v nich kvůli snadnější orientaci podtržen.

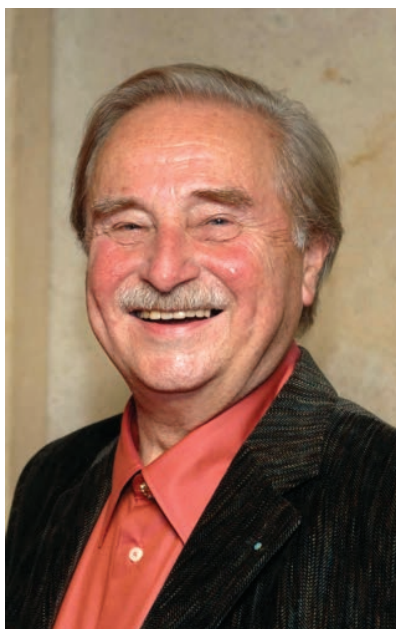
Několik slov o autorech

Ivo ANDRIĆ (narozen 9. října 1892 v Dolci u Travniku, Bosna a Hercegovina, v té době v rámci Osmanské říše, ale pod rakousko-uherskou okupační správou, zemřel 13. března 1975 v Bělehradu, Socialistická federativní republika Jugoslávie) patří k nejvýznamnějším srbským prozaikům. Své dětství prožil ve Višegradu, městečku na řece Drině, přirozené hranici mezi Bosnou a Srbskem. Před druhou světovou válkou pracoval mj. v diplomatických službách královské Jugoslávie. Po osvobození zastával řadu významných politických a kulturních funkcí. Držitel Nobelovy ceny za literaturu za své celoživotní dílo (1961). Román *Most na Drině* psal Andrić během okupace, kniha vyšla v roce 1945. Román líčí osudy pestré směsice obyvatel Višegradu v průběhu čtyř století existence tamního kamenného mostu přes řeku Drinu, který nechal v 16. století vybudovat višegradský rodák a pozdější velký vezír osmanské říše Mehmed-paša Sokolović. Tento most je také ústředním prvkem celého románu a pojítkem příběhů muslimských, pravoslavných a katolických obyvatel města. První český překlad tohoto

díla vyšel už v roce 1948 pod názvem *Most přes Drinu* (jeho autorem je **Vladimír Togner**). Překlad **Milady Nedvědové** z roku 1987 je v pořadí druhý. První bulharský překlad tohoto díla z roku 1964 vytvořila **Lilija Kackovová** (Kackova), nově knihu o téměř půlstoletí později přeložila **Žela Georgievová** (Georgieva, 2010). Pro srovnání můžeme ještě uvést, že dosud jediná slovenská verze (*Most na Drine*, přeložil **Tomáš Štrba**) byla poprvé vydána shodně jako ta česká v roce 1948.

Milorad PAVIĆ (narozen 15. října 1929 v Bělehradu, Jugoslávské království, zemřel 30. listopadu 2009 rovněž v Bělehradu, Srbská republika) byl srbský literární historik, básník a prozaik. Napsal mj. kapitální vědeckou trilogii *Dějiny srbské literatury období baroka* (Историја српске књижевности бароконог доба, 1970), *Dějiny srbské literatury období klasicismu a preromantismu* (Историја српске књижевности класицизма и предромантизма, 1979) a *Zrod nové srbské literatury* (Рађање нове српске књижевности, 1983). Několikrát navržen na Nobelovu cenu za literaturu. *Chazarský slovník* (1984) je román ve formě slovníku, který pojednává o tajemném středověkém národu Chazarů, o historii spojené s jejich konverzí k jednomu ze tří monoteistických náboženství – judaismu, křesťanství nebo islámu (není přitom zcela zřejmé ke kterému), o jejich historickém zmizení a o dobrodružství

spojeném s novodobým vědeckým pátráním po nich. Kniha představuje symbiózu fantastična a vědecké erudice. Přeložena byla do 36 jazyků a dočkala se celkem 104 vydání.¹⁰ První a zatím poslední český překlad tohoto románu-lexikonu vyšel roku 1990 (a ve druhém, přehlednutém vydání pak 2011) – jeho autorkou je **Stanislava Sýkorová**. Jediný překlad do bulharštiny vznikl roku 1989, vytvořila jej **Christiana Vasilevová** (Vasileva). Pro srovnání můžeme ještě uvést, že slovenská verze (*Chazarský slovník*, přeložila **Jarmila Samcová**) je už z roku 1987. Jihoslovanské a vůbec světové prvenství má ovšem verze slovinská (*Hazarski besednjak*, přeložil **Janko Moder**, 1985).¹¹

10 Viz Dela Milorada Pavića: Prevodi [online] 1997–2013 [cit. 2015-02-18]. Dostupné z <<http://www.khazars.com/dela-milorada-pavica/prevodi-dela-milorada-pavica>>

11 Viz Projekat Rastko: Milorad Pavić: Dela na stranim jezicima [online] 2005 [cit. 2015-02-18]. Dostupné z <http://www.rastko.org.rs/knjizevnost/pavic/bio-biblio/pavic_bb06.pdf>

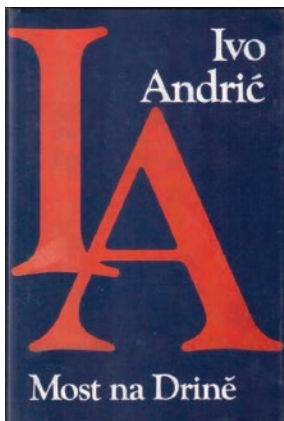
Excerpovaná literatura

Ivo Andrić: *Most na Drině* (1945)

АНДРИЋ, Иво: *На Дрини ћуприја*. Сабрана дела Иве Андрића, књига прва. Београд: Просвета 1965, 350 с.¹²

ANDRIĆ, Ivo: *Most na Drině*. Edice Galérie klasiků. Praha: Odeon 1987 (překlad Milada Nedvěďová), 317 s.

АНДРИЧ, Иво: *Мостът на Дрина*. Колекция Нобелови лауреати за литература. София: Вектор 1995 (превод Лилия Кацкова), 329 с.

¹² Vyobrazená podoba patří ovšem jinému vydání.

Milorad Pavić: Chazarský slovník (1984)

ПАВИЋ, Милорад: *Хазарски речник. Роман-лексикон у 100 000 речи. Женски примерак.* Библиотека Цепна књига. Коло 8, књига 1. Београд: Дерета Просвета 1997, 304 с.

PAVIĆ, Milorad: *Chazarský slovník. Román-lexikon v 100 000 slovech. Exemplař pro tuže.* Praha: Odeon 1990 (překlad Stanislava Sýkorová), 263 s.

ПАВИЧ, Милорад: *Хазарски речник. Роман-лексикон в 100 000 думи. Женски екземпляр.* София: Агата-А 1999 (превод Христиана Василева), 279 с.

